

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

دانشکده روانشناسی

روانشناسی اسلامی گرایش مثبت گرا

پایان نامه کارشناسی ارشد

احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی و ساخت پرسشنامه اولیه آن

استاد راهنما

حجت الاسلام دکتر محمد صادق شجاعی

استاد مشاور

حجت الاسلام دکتر مهدی عباسی

دانش پژوه

محمد محسن گل وردی یزدی

شهریور ۱۳۹۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

بسم تعالی

صورت جلسه دفاع پایان نامه

با تمییزات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه)

جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد جناب آقای محمد محسن گلوردی نزدی رشته: روان شناسی اسلامی گرایش روان شناسی مثبت گرا

تحت عنوان: احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی و ساخت پرسشنامه اولیه آن

با حضور استاد راهنما، استاد مشاور و هیأت داوران در موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت در تاریخ ۱۳۹۶/۱۰/۲۱ برگزار گردید و پایان نامه

ایشان با کسب نمره به عدد: ۱۹۴۵ به حروف: نوزده هزار و چهارصد و پنج با درجه عالی پذیرفته شد.

نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
مدیر گروه: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد رضا احمدی	استاد	
استاد راهنما: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد صادق شجاعی	استاد	
استاد مشاور: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای مهدی عباسی	استاد	
استاد داور: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد رضا جهانگیرزاده قمی	استاد	
نماینده تحصیلات تکمیلی: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای محمد رضا کریمی	استاد	
کارشناس تحصیلات تکمیلی: جناب آقای مصطفی زارعی		

معاون آموزشی موسسه

پدر حسن رکن الدینی

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

دانشکده روانشناسی

روانشناسی اسلامی گرایش مثبت گرا

پایان نامه کارشناسی ارشد

احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی

و ساخت پرسشنامه اولیه آن

استاد راهنما

حجت الاسلام دکتر محمد صادق شجاعی

استاد مشاور

حجت الاسلام دکتر مهدی عباسی

نگارش

محمد محسن گل وردی یزدی

شهریور ۱۳۹۶

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه

این جانب محمد محسن گل وردی یزدی فرزند علی اصغر متولد ۱۳۶۰/۰۶/۱۶ به شماره شناسنامه ۱۱۶۹ صادره از یزد به شماره دانش پژوهی ۹۲۱۱۴۰۰۱ رشته روانشناسی اسلامی گرایش مثبت گرا متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی این جانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این زمینه از آن ها استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است.

این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط موسسه از اعتبار ساقط خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش پژوه

امضاء

بسمه تعالی

حقوق مادی و معنوی پایان نامه

چاپ و انتشار پایان نامه های تحصیلی دانش پژوهان موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت بیانگر بخشی از فعالیتهای علمی- پژوهشی موسسه است.

این جانب محمد محسن گل وردی یزدی دانش پژوه رشته روانشناسی اسلامی گرایش مثبت گرا مقطع کارشناسی ارشد، متعهد می گردم موارد ذیل را در خصوص حقوق مادی و معنوی پایان نامه ام با موضوع:

احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی و ساخت پرسشنامه اولیه آن

رعایت نمایم و در صورت تخلف از موارد ذیل، کلیه تبعات حقوقی آن بر عهده اینجانب خواهد بود: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه، مراتب را قبلاً به صورت کتبی به معاونت پژوهش موسسه اطلاع دهم و در صورت تمایل موسسه به چاپ پایان نامه به صورت کتاب، اولویت با موسسه خواهد بود. در صورت موافقت معاونت پژوهش با چاپ پایان نامه به صورت کتاب توسط دانش پژوه در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل چاپ گردد:

کتاب حاضر حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته روانشناسی اسلامی گرایش مثبت گرا است که در سال ۱۳۹۶ در موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت به راهنمایی آقای حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدصادق شجاعی و مشاوره حجت الاسلام و المسلمین مهدی عباسی از آن دفاع شده است.

به منظور غنی سازی منابع و مآخذ کتابخانه موسسه دو نسخه از آن به کتابخانه و دو نسخه نیز جهت بهره برداری به معاونت پژوهش اهدا خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش پژوه

امضاء

یا محسن قدا تا ک المسی انت المحسن وانا المسی فتجاوز عن قبیح ما عندی بجمیل ما عندک

تقدیم:

به پیشگاه چهارده نور مقدس و ائمه معصومین (علیهم السلام) که همه نیکی‌ها، به برکت وجود این بزرگواران است و مصداق حقیقی محسنین در عالم بشریت هستند.

به‌ویژه، به مادر سادات فاطمه زهراء (سلام الله علیها) و قطب عالم امکان حضرت بقیه الله الاعظم (ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء) تقدیم می‌گردد.

امید است که مقبول درگاه پروردگار عالیان و ائمه معصومین (ع) قرار گیرد.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ

(اعراف، ۴۳)

تقدیر و تشکر از:

جناب حجت الاسلام دکتر محمد صادق شجاعی و جناب حجت الاسلام دکتر مهدی عباسی،
اساتید گرامی راهنما و مشاور که صبورانه و محققانه، هدایت این پایان نامه را بر عهده گرفتند و
نظرات ارزشمندشان چراغ راهم بود.

جناب حجت الاسلام دکتر زارعان، رئیس موسسه اخلاق و تربیت و جناب حجت الاسلام
دکتر محمد رضا احمدی، مدیر گروه روان شناسی که زمینه تحصیل اینجانب را در این رشته و
موسسه اخلاق و تربیت، مهیا نمودند.

پدر، مادر و همسر مهربان و فداکارم که با صبر و همدلی خود، زمینه تلاش مراد را این مسیر
فراهم نمودند.

از همه اساتید، دوستان و عزیزانی که مراد را این پایان نامه همراهی کرده اند، تقدیر و تشکر می
نمایم.

امیدوارم خداوند متعال همه این عزیزان را در زمره محسنین واقعی قرار دهد.

چکیده

پژوهش حاضر باهدف بررسی احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی و ساخت پرسشنامه اولیه آن صورت گرفته است. بدین منظور، پژوهش در دو مرحله کیفی و کمی و متناسب با هر مرحله از روش مناسب با آن استفاده شد. روش مورد استفاده در بخش مطالعه کیفی، روش تحلیل محتوا و در بخش مطالعه کمی، روش پیمایشی بود. نتایج پژوهش در بخش مطالعه کیفی ۵۴ نشانه اولیه را برای احسان به دست داد که به سه مقوله شناختی، رفتاری و عاطفی، طبقه‌بندی گردید و سپس گویه‌های پرسشنامه اولیه احسان بر اساس آن‌ها تهیه و طراحی شد. در مرحله بعد، نشانه‌های گردآوری شده و گویه‌ها همراه با مستندات و تعریف هر کدام از آن‌ها در اختیار ۱۰ نفر از کارشناسان حوزه علوم دینی و روانشناسی قرار گرفت و از آن‌ها خواسته شد تا درباره میزان مطابقت نشانه‌ها و گویه‌ها با مستندات گردآوری شده، داوری کنند. پس از دریافت نظرات کارشناسان و با توجه به هم‌پوشی برخی نشانه‌ها، تعدادنشانه‌ها از ۵۳ نشانه به ۴۱ نشانه و در ۶ محور کلی تحت عنوان «سودمندی اجتماعی»، «روابط مثبت»، «مثبت اندیشی»، «نفوذ-مطلوبیت»، «خویش‌اندازی» و «تمامیت» دسته‌بندی گردید و سرانجام یک پرسشنامه ۱۳۰ سؤالی اولیه تدوین و آماده اجرا گردید. در مطالعه کمی با استفاده از روش پیمایشی به منظور بررسی و ارزیابی روایی و اعتبار مقیاس اولیه احسان در نمونه ۸۵ نفری از جامعه آماری، ساکنین شهرک پردیسان قم (سال ۹۵-۹۶) مورد بررسی قرار گرفت. برای بررسی روایی محتوا، از نظر کارشناسان استفاده شد. سپس با استفاده از فرمول‌ها و روش‌های آماری و نیز برنامه تخصصی spss، عملیات آماری انجام گرفت. برای به دست آوردن روایی سازه، همبستگی هر گویه با نمره کل محاسبه گردید و نتایج حاکی از روایی مطلوب بود. در بررسی اعتبار مقیاس نیز ضریب آلفای کرونباخ، ۰/۸۳ و ضریب دونیمه سازی گاتمن، ۰/۹۰ و ضریب دونیمه سازی اسپیرمن-براون، ۰/۹۱ به دست آمده است؛ که نشان از اعتبار بالای پرسشنامه دارد. درنهایت پس از حذف ۹ سؤال به واسطه نتایج آماری، یک پرسشنامه ۱۲۱ سؤالی برای سنجش احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی به دست آمد.

کلمات کلیدی: احسان، منابع اسلامی، آزمون، روابط میان فردی، پرسشنامه احسان

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و تعریف مفاهیم.....	۱
۱-۱- مقدمه.....	۲
۱-۲- بیان مسئله.....	۳
۱-۳- اهمیت و ضرورت پژوهش.....	۷
۱-۴- اهداف پژوهش.....	۸
۱-۵- پرسش‌های پژوهش.....	۹
۱-۵-۱- پرسش اصلی.....	۹
۱-۵-۲- پرسش فرعی.....	۹
۱-۶- فرضیه‌های پژوهش.....	۹
۱-۷- تعریف مفاهیم.....	۹
۱-۷-۱- احسان.....	۹
۱-۷-۲- منابع اسلامی.....	۱۰
۱-۷-۳- روابط میان فردی.....	۱۰
۱-۷-۴- پرسشنامه.....	۱۰
فصل دوم: مبانی نظری و پیشینه پژوهش.....	۱۲
۲-۱- مبانی نظری احسان از دیدگاه اسلام.....	۱۳
۲-۱-۱- مفهوم شناسی احسان.....	۱۳
۲-۱-۱-۱- معانی احسان در قرآن.....	۱۷
۲-۱-۱-۱-۱- احسان به معنای انجام دادن کار نیک.....	۱۷
۲-۱-۱-۱-۲- نیکی به دیگران.....	۲۰
۲-۱-۱-۱-۳- انجام دادن کاری به صورت شایسته و به شکل کامل آن.....	۲۳
۲-۱-۱-۲- ارتباط واژه «احسان» با سایر مفاهیم.....	۲۴
۲-۱-۱-۲-۱- کلمات مترادف احسان.....	۲۴
۲-۱-۱-۲-۲- کلمات متضاد احسان.....	۲۹
۲-۱-۱-۳- نشانه‌ها و مصادیق احسان.....	۳۱
۲-۱-۱-۳-۱- ایمان، اطاعت و توجه به خدا.....	۳۱

- ۳۲..... ۲-۱-۱-۳-۲- عفو و گذشت
- ۳۳..... ۲-۱-۱-۳-۳- جهاد
- ۳۳..... ۲-۱-۱-۳-۴- نیکی به پدر و مادر
- ۳۴..... ۲-۱-۱-۳-۵- خوش رفتاری
- ۳۴..... ۲-۱-۱-۳-۶- قرض دادن
- ۳۵..... ۲-۱-۱-۳-۷- دعا کردن
- ۳۶..... ۲-۱-۱-۳-۸- راهنمایی و نصیحت
- ۳۶..... ۲-۱-۱-۳-۹- احترام به دیگران
- ۳۶..... ۲-۱-۱-۳-۱۰- اصلاح بین مردم
- ۳۷..... ۲-۱-۱-۳-۱۱- شریک کردن نیازمند
- ۳۷..... ۲-۱-۱-۳-۱۲- احسان به اقوام (صله رحم)
- ۳۸..... ۲-۱-۱-۳-۱۳- صبر
- ۳۹..... ۲-۱-۱-۳-۱۴- کلام مؤدبانه
- ۳۹..... ۲-۱-۱-۳-۱۵- سخاوت
- ۴۰..... ۲-۱-۱-۳-۱۶- کنترل خشم
- ۴۰..... ۲-۱-۱-۳-۱۷- از خودگذشتگی
- ۴۰..... ۲-۱-۱-۳-۱۸- مهربانی
- ۴۱..... ۲-۱-۱-۳-۱۹- انفاق در هر شرایطی
- ۴۱..... ۲-۱-۱-۳-۲۰- مطابقت حرف با عمل
- ۴۲..... ۲-۱-۱-۳-۲۱- پرهیز از بدی (دوری از منت گذاشتن)
- ۴۲..... ۲-۱-۱-۳-۲۲- پاسخ بدی با نیکی
- ۴۳..... ۲-۱-۱-۳-۲۳- درون بهتر از برون
- ۴۳..... ۲-۱-۱-۳-۲۴- پیروی از حق
- ۴۴..... ۲-۱-۱-۳-۲۵- شهادت بر محسن بودن
- ۴۴..... ۲-۱-۱-۳-۲۶- خوش رویی
- ۴۴..... ۲-۱-۱-۳-۲۷- احسان علم
- ۴۵..... ۲-۱-۱-۳-۲۸- توقع جبران نداشتن
- ۴۵..... ۲-۱-۱-۳-۲۹- کمک به ایتمام

- ۳۰-۳-۱-۱-۲- نیکی به همسایه..... ۴۶
- ۳۱-۳-۱-۱-۲- احسان به ضعیفان و زیردستان..... ۴۶
- ۳۲-۳-۱-۱-۲- احسان به مؤمن..... ۴۷
- ۴-۱-۱-۲- شرایط احسان..... ۴۷
- ۱-۴-۱-۲- احسان کامل..... ۴۷
- ۲-۴-۱-۱-۲- پیشدستی در احسان..... ۴۸
- ۳-۴-۱-۱-۲- فراگیری احسان..... ۴۸
- ۴-۴-۱-۱-۲- دوام احسان..... ۴۹
- ۵-۴-۱-۱-۲- فوریت در احسان..... ۴۹
- ۶-۴-۱-۱-۲- فراموش کردن احسان..... ۴۹
- ۷-۴-۱-۱-۲- احسان فرصتی ناب..... ۵۰
- ۸-۴-۱-۱-۲- ارزش گذاری..... ۵۰
- ۵-۱-۱-۲- آثار احسان..... ۵۰
- ۱-۵-۱-۱-۲- جلب دوستی و محبت..... ۵۱
- ۲-۵-۱-۱-۲- خیر و سعادت دنیوی..... ۵۱
- ۳-۵-۱-۱-۲- تعدیل اقتصادی..... ۵۲
- ۴-۵-۱-۱-۲- آرامش روحی..... ۵۲
- ۵-۵-۱-۱-۲- محبوبیت نزد خداوند..... ۵۳
- ۶-۵-۱-۱-۲- طول عمر و سلامت..... ۵۳
- ۷-۵-۱-۱-۲- آمرزش گناهان..... ۵۳
- ۸-۵-۱-۱-۲- ذخیره در آخرت..... ۵۴
- ۹-۵-۱-۱-۲- سبب برکت..... ۵۴
- ۱۰-۵-۱-۱-۲- احساس رضایت..... ۵۵
- ۱۱-۵-۱-۱-۲- احسان خدمت به خویش..... ۵۵
- ۲-۲- پیشینه پژوهش در منابع دینی..... ۵۶
- ۳-۲- احسان در روانشناسی..... ۵۸
- ۱-۳-۲- احسان در روانشناسی اجتماعی..... ۵۹
- ۱-۱-۳-۲- نوع دوستی..... ۵۹

- ۲-۳-۱-۱-۱- انگیزه رفتار نوع دوستانه ۶۱
- ۲-۳-۱-۱-۲- مؤلفه‌های شخصیت نوع دوست ۶۶
- ۲-۳-۱-۲- رفتارهای اجتماعی مطلوب ۷۰
- ۲-۳-۱-۲-۱- هدف از رفتار مطلوب اجتماعی ۷۱
- ۲-۳-۱-۲-۲- مراحل بروز رفتار یاری‌گرانه ۷۵
- ۲-۳-۱-۳- عوامل مؤثر بر یاری‌رسانی ۷۷
- ۲-۳-۱-۳-۱- عوامل بیرونی ۷۷
- ۲-۳-۱-۳-۲- عوامل درونی ۷۸
- ۲-۳-۱-۴- حمایت اجتماعی ۷۹
- ۲-۳-۱-۵- علاقه اجتماعی ۸۱
- ۲-۳-۲- احسان در روانشناسی مثبت ۸۲
- ۲-۳-۲-۱- نظام طبقه‌بندی روانشناسی مثبت ۸۳
- ۲-۴- پیشینه سنجش احسان در روابط میان فردی ۸۶
- ۲-۴-۱- مقیاس حمایت اجتماعی ادراک‌شده چندبعدی ۸۶
- ۲-۴-۲- پرسشنامه رفتارهای حمایتی ۸۶
- ۳-۴-۲- پرسشنامه کارلو و همکاران ۸۷
- ۲-۴-۲-۴- پرسشنامه رفتار نوع دوستانه ۸۷
- ۲-۴-۵- آزمون تحول اخلاقی ما ۸۷
- ۲-۴-۶- پرسشنامه ارزش‌های نوع دوستانه ۸۷
- ۲-۴-۷- آزمون مسئولیت‌پذیری اجتماعی ۸۸
- ۲-۴-۸- مقیاس علاقه اجتماعی سولیمان ۸۸
- فصل سوم: روش اجرای پژوهش ۸۹**
- ۳-۱- طرح پژوهش ۹۰
- ۳-۱-۱- روش کیفی ۹۰
- ۳-۱-۱-۱- مراحل آماده‌سازی پرسشنامه ۹۱
- ۳-۱-۱-۱-۱- بررسی مفهوم احسان در منابع اسلامی ۹۱
- ۳-۱-۱-۱-۲- استخراج مؤلفه‌ها و نشانه‌های احسان و مقوله‌بندی آنها ۹۱
- ۳-۱-۱-۱-۳- طراحی سؤالات بر اساس مستندات اسلامی ۹۲

۹۲..... ۳-۱-۲- روش کمی

۹۲..... ۳-۱-۲-۱- نمونه و روش نمونه‌گیری

۹۳..... ۳-۱-۲-۲- ابزار پژوهش

۹۳..... ۳-۱-۲-۳- بررسی روایی محتوایی پرسشنامه

۹۴..... ۳-۱-۲-۴- اجرای پرسشنامه

۹۵..... ۳-۱-۲-۵- روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

۹۷..... فصل چهارم: یافته‌های پژوهش

۹۸..... ۴-۱- اطلاعات جمعیت شناختی

۹۸..... ۴-۱-۱- جنسیت

۹۸..... ۴-۱-۲- سن

۹۹..... ۴-۱-۳- تحصیلات

۱۰۱..... ۴-۱-۴- وضعیت تأهل

۱۰۲..... ۴-۲- بررسی پرسش‌های پژوهش

۱۰۲..... ۴-۲-۱- بررسی مؤلفه‌ها و نشانه‌های احسان در روابط میان فردی (پرسش فرعی)

۱۰۲..... ۴-۲-۱-۱- نتایج مربوط به نشانه‌های اولیه بر اساس منابع اسلامی

۱۰۲..... ۴-۲-۱-۲- نتایج مربوط به ادغام نشانه‌های احسان

۱۰۳..... ۴-۲-۱-۳- نتایج مربوط به مقوله‌بندی نشانه‌ها

۱۰۹..... ۴-۲-۲- بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه (پرسش اصلی)

۱۰۹..... ۴-۲-۲-۱- یافته‌های مربوط به روایی محتوا

۱۱۰..... ۴-۲-۲-۲- یافته‌های مربوط به روایی سازه

۱۱۲..... ۴-۲-۲-۳- یافته‌های مربوط به اعتبار

۱۱۳..... ۴-۲-۲-۴- شیوه نمره‌گذاری

۱۱۴..... فصل پنجم: بحث و نتیجه‌گیری

۱۱۵..... ۵-۱- تفسیر نتایج مربوط به پرسش‌های پژوهش

۱۱۵..... ۵-۱-۱- تفسیر مربوط به مؤلفه‌ها و نشانه‌های احسان در روابط میان فردی

۱۱۵..... ۵-۱-۱-۱- جستجو در منابع اسلامی و مقایسه یافته‌ها با پژوهش‌های دیگر

۱۱۷..... ۵-۱-۱-۲- تبیین نشانه‌ها و مؤلفه‌های احسان در روابط میان فردی

۱۲۲..... ۵-۱-۱-۳- ساختار نشانه‌ها و سؤالات

۱۲۴	۵-۱-۲- تفسیر مربوط به ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه
۱۲۴	۵-۱-۲-۱- تفسیر نتایج مربوط به روایی محتوایی آزمون
۱۲۵	۵-۱-۲-۲- تفسیر نتایج مربوط به روایی سازه آزمون
۱۲۶	۵-۱-۲-۳- تفسیر نتایج مربوط به اعتبار آزمون
۱۲۶	۵-۲- محدودیت‌ها
۱۲۷	۵-۳- پیشنهادها
۱۲۹	فهرست منابع
۱۲۹	منابع فارسی
۱۳۱	منابع عربی
۱۳۳	مقالات و پایان نامه ها
۱۳۷	منابع انگلیسی

فهرست جداول

- جدول ۴-۱ توزیع فراوانی آزمودنی‌ها برحسب جنسیت ۹۸
- جدول ۴-۲ توزیع فراوانی آزمودنی‌ها برحسب سن ۹۹
- جدول ۴-۳ توزیع فراوانی آزمودنی‌ها برحسب تحصیلات کلاسیک ۱۰۰
- جدول ۴-۴ توزیع فراوانی آزمودنی‌ها برحسب تحصیلات حوزوی ۱۰۱
- جدول ۴-۵ توزیع فراوانی آزمودنی‌ها برحسب وضعیت تأهل ۱۰۱
- جدول ۴-۶ نشانه‌های ادغام‌شده ۱۰۳
- جدول ۴-۷ محورها، نشانه‌ها و مستندات احسان در روابط میان فردی ۱۰۶
- جدول ۴-۸ ضریب همبستگی هر سؤال با نمره کل پرسشنامه احسان در روابط
میان فردی ۱۱۰
- جدول ۴-۹ نتایج آلفای کرونباخ و دونیمه سازی ۱۱۲
- جدول ۴-۱۰ شیوه نمره‌گذاری سؤالات مثبت و منفی مربوط به پرسشنامه ۱۲۱
سؤالی ۱۱۳
- جدول ۵-۱ نحوه چینش، نشانه‌ها و سؤالات در پرسشنامه نهایی (۱۲۱ سؤالی)
احسان در روابط میان فردی ۱۲۳

فصل اول

کلیات و تعریف مفاهیم

۱-۱- مقدمه

در اسلام، توجه کردن به نیازهای دیگران و نیکی کردن به آنها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در آیات و روایات برای اشاره به این موضوع، واژه‌ها و مفاهیم مختلفی به کار رفته که یکی از آنها واژه احسان است. احسان به معنای نیکوکاری از ریشه حسن گرفته شده و به معنای کار نیک و پسندیده و همچنین، به معنای، نیکی کردن و نفع رساندن به دیگران نیز آمده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۹۳). از آنجایی که احسان و نیکوکاری، از نظر عرف، عقل و شرع امری پسندیده است و منحصر در نوع خاصی نبوده و مرز نمی‌شناسد و از همان محیط کوچک خانواده تا محیط گسترده جامعه قابل اجرا است و همه حوزه‌های زندگی از عواطف، گفتار و رفتار را شامل می‌شود؛ از اهمیت و جایگاه بلندی برخوردار است. از نظر اسلام، احسان یکی از مهم‌ترین ابزارهای تکاملی بشر به شمار می‌رود و موجب می‌شود تا انسان به جایگاهی برسد که شایسته مقام انسانیت، کرامت و شرافت اوست که به عنوان خلیفه خداوند متعال انتخاب و به کائنات معرفی شده است.

با توجه به این که انسان، دوست دارد تا برای خود در جامعه احترام کسب کند و از جایگاه و اعتبار اجتماعی خاص و درخوری برخوردار گردد و هم به سبب گرایش طبیعی به کمال و دوری از نقص، احسان را راهی به سوی کمال و دوری از نقص برمی‌شمارد، بر این اساس به احسان و نیکوکاری و کارهای پسندیده رو می‌آورد. با این همه برای ترغیب و تشویق مردم به احسان و نیکوکاری، خداوند متعال و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) در آیات و روایات متعددی با بیان آثار و نقش آن در زندگی دنیوی و اخروی بشر و همچنین پاداش‌هایی که بر آن مترتب می‌شود، می‌کوشد تا راه و روش مردم را به این سمت، گرایش دهد.

احسان به صورت یکی از مفاهیم بنیادین و پردامنه در منابع اسلامی، هرچند بیش از همه در گستره اخلاق به کار رفته است، اما قلمرو معنای آن، افزون بر چارچوب کلی اعتقادی، با ترسیم نظامی از

ارزش‌های اساسی اسلام که درهم‌تنیده و تفکیک‌ناپذیرند، شاکله عاطفی، رفتاری و گفتاری مؤمنان را در حوزه‌های گوناگون ارتباط با خدا (بقره، ۵۸؛ آل عمران، ۱۴۸)، خود (اسراء، ۷)، دیگران (بقره، ۸۳ و ۱۹۵؛ آل عمران، ۴)، دین (انعام، ۸۴؛ توبه، ۹۱) و بیگانگان (مائده، ۱۳) به تصویر می‌کشد.

گر چه برای واژه حسن سه معنا ذکر شده است، اما این‌گونه نیست که این سه معنا از یکدیگر کاملاً متمایز و جدا باشد. بلکه می‌توان به‌نوعی میان این سه معنا، جمع نمود. توضیح این‌که طبیعت آدمی به‌حکم سرشت و فطرتش خواهان زیبایی و کمال است و قطعاً هر آنچه به‌نوعی واجد کمال و زیبایی باشد، به‌نوعی مطلوب و ملائم با طبع انسان قرار می‌گیرد و مجذوب آن می‌گردد و این شیفتگی و جذب گاه به حدی است که متعلق مدح و ستایش آدمی واقع می‌شود. چنان‌که برخی در تعریف واحدی از حسن به هر سه این معنا اشاره کرده‌اند و حسن را به‌طور کلی وصف آن دسته از اموری دانسته‌اند که واجد نوعی زیبایی عقلی، عاطفی و یا حسی می‌باشند و عامل برانگیختن احساس خوشی، رضایت، زیبایی، تحسین و بهجت در انسان است و به‌نوعی او را مجذوب خود می‌گرداند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۳۷).

با توجه به اینکه، مفهوم احسان دارای سه معنای انجام کار نیک، درست انجام دادن یک کار و نیکی به دیگران است و این مفهوم، شامل مباحث گسترده‌ای در منابع اسلامی می‌باشد، در این پژوهش، بیشتر معنای نیکی به دیگران و احسان در روابط میان فردی، موردتوجه قرار گرفته است و با تمرکز بر واژه احسان و مشتقاتش، نشانه‌ها و مؤلفه‌های آن از منابع اسلامی استخراج شده و بر این اساس، جهت سنجش احسان مندی افراد، پرسشنامه‌ای تدوین گردیده است.

۲-۱- بیان مسئله

در اسلام نیکی به دیگران تحت عناوین مختلف و در قالب‌های متنوع موردتوجه واقع شده است. گاهی در قالب مفهومی ارزشی و وظیفه‌ای اخلاقی بر آن تأکید شده است و گاه به‌عنوان تکلیفی دینی و انسانی مدنظر قرار گرفته است (آذربایجانی، سالاری فر، عباسی و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۳۳۳). مفاهیم متعددی به این محتوا اشاره دارند از جمله این مفاهیم، مفهوم احسان است. خداوند در قرآن می‌فرماید: «و احسنوا ان الله يحب المحسنين» (بقره، ۱۹۵). نیکی کنید که خداوند نیکوکاران را دوست می‌دارد.

واژه «احسان» در لغت، مصدر باب افعال از ریشه «حسن» به معنای زیبایی و نیکویی می‌باشد و احسان نیز به معنای نیکی کردن است (قرشی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۱۳۴). همچنین «حُسْن» عبارت است از هر اثر بهجت آفرین و شادی بخشی که مورد آرزو باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۹۰). اصل مشترک در ماده این لغت این است که، در مقابل «قیح» و «سئی» قرار دارد و این معنا یا در موضوعات خارجی مادی یا در امور معنوی یا در قول، عمل و صفات قلبی قرار دارد (مصطفوی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۶۰). همچنین احسان در قرآن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۹۲) به سه معنا به کار رفته است: ۱- احسان به معنای انجام دادن کار نیک (بقره، ۵۸؛ اعراف، ۵۵). ۲- احسان به معنای انجام کار شایسته در شکل کامل آن (یوسف، ۲۳؛ تغابن، ۳؛ سجده، ۷). ۳- احسان به معنای نیکی به دیگران (نساء، ۳۶؛ انعام، ۱۵۱؛ قصص، ۷۷؛ آل عمران، ۱۳۴).

در کتاب‌های تفسیری و اخلاقی تعاریف مختلفی برای احسان ذکر شده است. برای مثال: رضایت از سعادت دیگران (بدوی، ۱۹۷۹، ص ۲۰۷). رساندن نفع و فایده به دیگران (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۲ ص ۱۵۳). کاری که از سر آگاهی و به شکل شایسته انجام گیرد (طبرسی، ۱۴۰۶، ج ۱ ص ۲۴۸) و نیز انجام کاری به شکل نیکو و با انگیزه خدایی و رساندن خیر یا سود به دیگری بدون چشم داشت هرگونه پاداش و جبران (طباطبایی، ۱۳۷۴، ترجمه: موسوی، ج ۴، ص ۲۰). برخی از تعاریفی است که در کتاب‌های تفسیری برای احسان گفته شده است. همچنین در یکی از تعاریف آمده است: احسان عبارت است از انجام هر عمل نیکی که نیکی آن آشکار و مورد رغبت، همراه باتقوای نفس است و فرد آن عمل را در جایگاه شایسته‌اش متناسب با ضوابط دینی و به عنوان عمل عبادی در قالب خیر جوانحی یا جوارحی و با فضل و بخشش، در راستای سرور و شادی دیگران و تکامل نفس و تقرب به خداوند انجام می‌دهد (دهقان پور، بخشی، ۱۳۹۴).

بر طبق آیات و روایات و تعاریف ارائه شده یکی از موارد کاربرد احسان، تعاملات و روابط میان فردی است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ج ۱ ص ۴۹۲). علامه طباطبایی (۱۳۷۴) در تفسیر آیه‌ی: «ان الله يامر بالعدل والاحسان» خداوند به عدالت و احسان فرمان داده است (نحل، ۹۰). می‌فرماید: در این آیه، احسان مانند عدل، جنبه‌های اجتماعی را هم دربرمی گیرد. بنابراین، یک بخش احسان، احسان به

غیراست. یعنی اینکه به دیگران سود و فایده برساند نه اینکه صرفاً کار خوبی انجام دهد (ج ۱۲، ص ۴۷۹).

مفهوم احسان، به مناسبت‌های مختلف از سوی اندیشمندان مسلمان مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. برای مثال، فقها برای استنباط برخی احکام فقهی به آیات و روایات این باب استناد کرده‌اند (محقق حلی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۲۰) و قاعده احسان از قواعد مهم فقهی است که کاربرد فراوانی در فقه اسلامی دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۲۵۱-۲۷۹). همچنین، در منابع اخلاقی (غزالی، بی تا ج ۲، ص ۷۹۳) و عرفانی (قیصری، ۱۳۷۵، ص ۶۱۵ نقل از اسدی، ۱۳۸۹) نیز احسان به عنوان یک اصل مهم همراه با پاره‌ای از تحلیل‌ها و برداشت‌ها در حوزه‌های مختلف فردی و اجتماعی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. ضمناً مقالات، پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های (اوصالی، ۱۳۸۱، سالاروندیان، ۱۳۸۵، دهقان رجیبی، ۱۳۹۲) متعددی درباره ابعاد مختلف این مفهوم در سال‌های اخیر به نگارش درآمده است.

همچنین، کارکردهای اجتماعی احسان در روان‌شناسی تحت عنوان‌های مختلفی مانند: نوع دوستی^۱، رفتارهای اجتماعی مطلوب^۲، دوست داشتن^۳، مهربانی^۴، لذت بردن از یاری‌رساندن به نیازمندان، عشق به مردم^۵ (آلپورت^۶ ۱۹۶۶ به نقل از شریفی، اسکندری، دلاور و همکاران، ۱۳۸۹) گرایش به سوی دیگران^۷ (رولی^۸ ۲۰۰۶ به نقل از شریفی و همکاران، ۱۳۸۹) علاقه‌ی اجتماعی^۹ (آدلر^{۱۰} به نقل از لیک^{۱۱} ۲۰۰۶) به کاررفته است.

-
1. Altruism
 2. prosocial behaviors
 3. Love
 4. kindness
 5. Love of people
 6. Allport G.W
 7. Movement toward others
 8. Rule, R
 9. Social Interest
 10. Adler, A.
 11. Leak, VK

تمایل افراد به یاری‌رسانی را می‌توان تحت عنوان فضیلت‌های خویش‌داری، تحمل و شکیبایی، عدالت، احسان، تدبیر و دوراندیشی خلاصه کرد (جفریز^۱ ۱۹۹۸ به نقل از شریفی و همکاران، ۱۳۸۹) و این پنج فضیلت اخلاقی نشان می‌دهد که شخصیت نوع‌دوست، شخصیتی تک‌بعدی ندارند، بلکه چندین جنبه از شخصیت وی که شامل کنترل انگیزه‌ها و محرک‌ها، ابتکار، باورهای راستین، مهربانی و دوراندیشی است که در رفتارهای مثبت اجتماعی وی تأثیر می‌گذارند (کول و همکاران^۲، ۲۰۰۱ نقل از پترسون و سلینگمن^۳، ۲۰۰۴).

در ضمن یکی از راه‌های مهم تولید دانش، پژوهش تجربی است و ضروری‌ترین وسیله پژوهش تجربی ابزارهایی هستند که به کمک آن‌ها متغیرها یا سازه‌های موردنظر، اندازه‌گیری می‌شوند و به کمیت درمی‌آیند که عمده‌ترین آن‌ها آزمون^۴ و پرسشنامه‌اند^۵ (سیف، ۱۳۹۰، ص ۳)؛ و مقصود اصلی استفاده از آزمون و پرسشنامه در پژوهش علمی، تعریف کردن متغیرها به صورت عملیاتی و تبدیل فرضیه‌های علمی به بیانات عددی برای آزمون کردن آن‌ها از لحاظ آماری است (دومینو و دومینو^۶، ۲۰۰۶، نقل از سیف، ۱۳۹۰، ص ۴). با توجه به اهمیت ساخت پرسشنامه، در مباحث مشابه روان‌شناختی، پرسشنامه‌هایی طراحی و ساخته شده است که از آن جمله، پرسشنامه رفتار نوع‌دوستانه وب^۷ (۲۰۰۰)، پرسشنامه کارلو و راندل^۸ (۲۰۰۲)، پرسشنامه گرایش‌های اجتماعی مطلوب تجدیدنظر شده^۹ کارلو و همکاران^{۱۰} (۲۰۰۳) و پرسشنامه رفتار اجتماعی مطلوب جهانی^{۱۱} راشتون و همکاران^{۱۲} (۱۹۸۱) می‌توان نام برد.

بنابر مطالب مذکور، اگرچه هم‌پوشی‌های زیادی بین احسان و مفاهیمی از این قبیل وجود دارد، ولی این‌ها دقیقاً به یک معنی نیستند. به نظر می‌رسد احسان یک سازه‌ی اسلامی است که تعریف و

-
1. Jeffries, V
 2. Koole et al
 3. Peterson, C. & Seligman, M
 4. test
 5. questionnaire
 6. Domino & Domino
 7. Webb
 8. Carlo & Randall
 9. Prosocial Tendencies Measure Revised (PTM-R)
 10. Carlo et al
 11. Global Prosocial behavior
 12. Rushton et al

قلمرو معنایی خاص خود را دارد؛ بنابراین در روانشناسی بحثی که بتواند به طور کامل معنای احسان را پوشش دهد وجود ندارد. از سوی دیگر، تحقیقاتی که در زمینه‌ی احسان با رویکرد اسلامی انجام شده بیشتر با نگاه اخلاقی و فقهی بوده و با نگاه و مقایسه با مباحث روان‌شناختی به آن پرداخته نشده است. با توجه به اهمیت ساخت آزمون و پرسشنامه و اینکه بر اساس بررسی محقق هیچ‌یک از پژوهش‌های مفهوم احسان باهدف ساخت مقیاس انجام نگرفته است. بنابراین، انجام پژوهشی با رویکرد روان‌شناختی در زمینه‌ی احسان و استخراج نشانه و مؤلفه‌های آن از منابع اسلامی و باهدف آزمون‌سازی بسیار مهم و ضروری به نظر می‌رسد تا رفتار احسان مندا نه سنجیده شود.

۳-۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

در منابع اسلامی، احسان در روابط میان فردی، به عنوان یک اصل اخلاقی مطرح است و جامعه بشری برای تکامل و شکوفایی خویش، بدان نیازمند است و مدینه فاضله اسلامی هرگز از احسان و محسان تهی نیست. از این رو رهبر عظیم‌الشان اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) پس از قبول دین، نخستین دستور عقل را دوست داشتن مردم و نیکی کردن به هر انسان خوب و بدی می‌داند^۱ (نوری، ۱۴۰۸، ج ۸، ص ۳۵۳) و برترین نشانه ایمان را نیز احسان دانسته‌اند^۲ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۱۸۸). از نظر اسلام محبوب‌ترین انسان‌ها نزد خداوند متعال، کسی است که بیش تر به مردم نفع برساند^۳ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۶۴) و امام صادق (علیه السلام) در روایتی، کسی را که به نیاز و فریاد کمک خواهی دیگران بی‌اعتنا باشد، از جرگه مسلمانان واقعی خارج می‌داند^۴ (همان، ج ۳، ص ۴۱۹). احسان، صرف نظر از اینکه مایه اصلاح مسکینان و بیچارگان و درماندگان است و علاوه بر اینکه عامل انتشار دادن رحمت و ایجاد محبت است، آثار نیک دیگری هم دارد که به خود نیکوکار برمی‌گردد و باعث می‌شود ثروت در اجتماع به گردش درآید و امنیت عمومی و سلامتی پدید آید و سبب نزدیکی قلب‌ها شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ترجمه موسوی ج ۱۲، ص ۴۷۹).

۱. عن الرسول ص: رَأْسُ الْعَقْلِ بَعْدَ الدِّينِ التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ وَاصْطِنَاعُ الْمَعْرُوفِ إِلَى كُلِّ بَرٍّ وَ فَاجِرٍ.

۲. عن علی ع: اَفْضَلُ الْإِيْمَانِ الْإِحْسَانُ.

۳. سَمِعَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ص مِنْ أَحَبِّ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ قَالَ أَنْفَعُ النَّاسِ لِلنَّاسِ.

۴. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّ النَّبِيَّ ص قَالَ: مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتُمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ وَ مَنْ سَمِعَ رَجُلًا يُنَادِي يَا لِمُسْلِمِينَ فَلَمْ يُجِبْهُ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ

درباره اهمیت احسان به دیگران در روانشناسی، می‌توان گفت که افراد یاری‌رسان و ایثارگر در همه صفات شخصیتی با افراد عادی تفاوت دارند. بر این اساس آن‌ها در صفت روان رنجور خویی^۱ نسبت به افراد عادی پایین‌تر هستند و در زمینه صفات برون‌گرایی^۲، گشودگی^۳، توافق‌پذیری^۴ و باوجدان بودن^۵ از افراد عادی بالاترند (شریفی و همکاران، ۱۳۸۹). همچنین، بر اساس نتایج آکسل رود و همکاران^۶ و کول و همکاران^۷ (۲۰۰۱)، افراد دارای تمایلات نوع‌دوستی قوی، سطوح پایینی از صفات ضداجتماعی^۸ و خودشیفتگی^۹ را به معرض نمایش می‌گذارند (نقل از پترسون و سلیگمن، ۲۰۰۴)؛ و در مطالعه پودساکوف^{۱۰} و همکاران و بررسی پتر، میدیلی^{۱۱} و کگل میر^{۱۲} نشان داده است که کم‌کسانی و جوانمردی رابطه مثبتی با کیفیت بازده کار دارد (بیرهوف، ۲۰۰۲؛ به نقل از شریفی و همکاران، ۱۳۸۹).

با توجه به اهمیت و آثار فراوان احسان در روابط میان فردی، در منابع اسلامی و همچنین اهمیت و ساخت پرسشنامه درباره مباحث مشابه این بحث در روانشناسی اجتماعی و مثبت و فقدان پرسشنامه احسان در روابط میان فردی بر اساس آیات و روایات، جهت کمی‌سازی این مفهوم، ضرورت دیده شد که واژه احسان در منابع اسلامی مفهوم‌شناسی شده و مؤلفه‌ها و نشانه‌های آن شناسایی شود و بر این اساس پرسشنامه مفهوم احسان در روابط میان فردی طراحی گردد.

۴-۱- اهداف پژوهش

اهداف این پژوهش را می‌توان به دو قسمت تقسیم کرد:

۱. ساخت پرسشنامه اولیه احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی و تعیین

ویژگی‌های روان‌سنجی آن

-
1. Neuroticism
 2. extraversion
 3. Openness
 4. Agreeableness
 5. Conscientiousness
 6. Axelrod et al
 7. Koole et al
 8. untisocial
 9. Narcissism
 10. Podsakoff, P.M
 11. Midili
 12. Kegelmeyer

۲. استخراج مؤلفه‌ها و نشانه‌های احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی

۵-۱- پرسش‌های پژوهش

برای این پژوهش یک سؤال اصلی و یک سؤال فرعی در نظر گرفته شده است.

۱-۵-۱- پرسش اصلی

ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی چیست؟

۲-۵-۱- پرسش فرعی

احسان در روابط میان فردی بر اساس منابع اسلامی چه مؤلفه‌ها و نشانه‌هایی دارد؟

۶-۱- فرضیه‌های پژوهش

۱. احسان در روابط میان فردی بر اساس آیات قرآن و منابع روایی قابلیت ساخت پرسشنامه و اندازه‌گیری را دارد.

۲. احسان در منابع اسلامی دارای مؤلفه‌ها و نشانه‌هایی است که آن را از مفاهیم و اصطلاحات مشابه متمایز می‌کند.

۷-۱- تعریف مفاهیم

در این قسمت مفاهیم اصلی و کلیدی پژوهش به صورت مختصر تعریف می‌گردد.

۱-۷-۱- احسان

إِحْسَان در لغت دو گونه است: اول، بخشش و انعام بر غیر و دیگران و دوم، احسان در کار و عمل به این معنی که کسی علم نیکوئی را بیاموزد یا عمل نیکی را انجام دهد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۹۳).

برای مفهوم «احسان» تعاریف مختلفی ذکر شده است و از مجموع تعاریف این به دست می‌آید که احسان، رساندن نفع و فایده به دیگران (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۲ ص ۱۵۳) به شکل نیکو و باانگیزه خدایی، بدون چشم‌داشت، هرگونه پاداش و جبرانی (طباطبایی، ۱۳۷۴، ترجمه موسوی، ج ۴ ص ۲۰) که انجام دهنده آن و شخص محسن استحقاق حمد و تمجید دارد (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۲۷۰).

۲-۷-۱- منابع اسلامی

دین اسلام در ارائه پیام خود، هم به قرآن وابسته است و هم به سنت معصومین (علیهم السلام) از این رو در محدوده «ارائه دین قابل اعتماد و عمل»، قرآن و سنت جدایی ناپذیرند؛ یعنی قرآن عهده دار تبیین خطوط کلی دین است و تبیین جزئیات معارف و احکام قرآنی بر عهده معصومین (علیهم السلام) است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۲۴۴)؛ بنابراین مقصود از منابع اسلامی در این تحقیق، قرآن کریم و تفاسیر آن و همچنین کتاب‌های روایی امامان معصوم (علیهم السلام) می‌باشد.

۳-۷-۱- روابط میان فردی

روابط میان فردی^۱، فرایندی است که در آن یک فرد اطلاعات و احساسات خود را از طریق پیام‌های کلامی و غیرکلامی به یک فرد یا افراد دیگر می‌رساند. این توانایی موجب تقویت رابطه گرم و صمیمی با دیگران و رفع تضادها و تعارض‌ها می‌شود (ارونسون^۲، ۱۳۸۹، ترجمه شکر کن، ص ۴۲۹) همچنین در تعریف دیگری از روابط بین فردی آمده است؛ توانایی ایجاد و حفظ روابط رضایت‌بخش متقابل که به وسیله نزدیکی عاطفی، صمیمیت، محبت کردن و محبت گرفتن توصیه می‌شود. روابط میان فردی، شایستگی است که ما بر اساس توانایی خود به منظور آغاز و تداوم بخشیدن به دوستی‌های بلندمدت، آن را هویدا می‌سازیم (هاگس و همکاران^۳ به نقل از گودرزی، بی‌تا).

۴-۷-۱- پرسشنامه

آزمون^۴ به مجموعه‌ای سؤال^۵ یا ماده^۶ گفته می‌شود که در برگیرنده نمونه‌ای از رفتارها و خصایصی است که معرف ویژگی (متغیر) مورد اندازه‌گیری است (پین^۷، ۲۰۰۳، ص ۷ به نقل از سیف، ۱۳۹۰، ص ۲۴).

-
1. Interpersonal Relation Ship
 2. Aronson
 3. Hughes et al
 4. test
 5. questron
 6. item
 7. payne

تعریف پرسشنامه شبیه به تعریف آزمون است، اما باین حال آن دو از چند جهت باهم تفاوت دارند، برای مثال از آزمون برای سنجش حداکثر توانایی فرد استفاده می‌شود ولی پرسشنامه عملکرد معمول فرد را می‌سنجد؛ بنابراین به خلاف آزمون که در اجرای آن از آزمون‌شونده خواسته می‌شود که بهترین جواب را بدهد، در اجرای پرسشنامه خواسته می‌شود در جواب به سؤالات وضعیت معمول خود را صادقانه گزارش دهد؛ تفاوت دیگر اینکه، در آزمون جوابها درست یا غلط اند اما در پرسشنامه الزاماً این گونه نیستند و ممکن است دارای گزینه‌های چندگانه لیکرت^۱ باشند (کوالی^۲، ۲۰۱۰، به نقل از سیف، ۱۳۹۰، ص ۳۳).

1. Likert

2. Qualley

فصل دوم

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

احسان در مباحث مختلف مانند لغت، تفسیر، اخلاق، عرفان و روانشناسی مورد بحث قرار گرفته است. در این فصل به مبانی نظری مرتبط با احسان در مباحث مختلف پرداخته می‌شود. همچنین در این فصل به پیشینه پژوهش مرتبط با بحث احسان در منابع اسلامی و روانشناسی اشاره می‌گردد.

۲-۱- مبانی نظری احسان از دیدگاه اسلام

در این قسمت به تعاریف احسان و برخی مفاهیم مشابه و مخالف احسان و نشانه‌های احسان در منابع اسلامی پرداخته می‌شود.

۲-۱-۱- مفهوم شناسی احسان

واژه «احسان» مصدر باب افعال از ریشه «حسن» به معنای زیبایی و نیکویی می‌باشد و احسان نیز به معنای نیکی کردن است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۳۷). همچنین «حُسْن» عبارت است از هر اثر بهجت آفرین و شادی بخشی که مورد آرزو باشد و بر سه گونه است: اول- آن گونه زیبایی و حسنی که مورد پسند عقل و خرد است. دوم- زیبایی و حسنی که از جهت هوی و هوس نیکوست. سوم- زیبایی و حسنی محسوس که طبیعتاً زیبا و خوب است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۹۰). اصل واحد (مشترک) در ماده این لغت این است که: در مقابل «قبیح» و «سیئ» قرار دارد و این معنا یا در موضوعات خارجی مادی یا در امور معنوی یا در قول، عمل و صفات قلبی قرار دارد (مصطفوی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۶۰).

ضمناً گفته شده احسان دو گونه است: اول: بخشش و انعام بر غیر و دیگران مثل عبارت: أَحْسِنْ إِلَى فلان: به او نیکی کرد. دوم: احسان در کار و عمل به این معنی که کسی علم نیکوئی را بیاموزد یا عمل نیکی را انجام دهد و بر این اساس است سخن امیرالمؤمنین (علیه السلام) که: «النَّاسُ أَبْنَاءُ مَا يُحْسِنُونَ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۱) یعنی مردم به آنچه که از کارهای شایسته و نیک می‌آموزند و یا به آن عمل می‌کنند نسبت داده می‌شوند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۹۳). همچنین، احسان،

در زبان فارسی نیز به معنای خوبی، نیکوکاری، بخشش، انعام، افضال و ... آمده است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۹۲).

این واژه و مشتقاتی چون حسن، حسنه، حسنات، حسنی، محسن و احسن که در قرآن نیز فراوان به کار رفته است (نحل، ۶۷؛ بقره، ۲۰۱؛ هود، ۱۱۴؛ اعراف، ۱۳۷؛ نساء، ۵۹)، در وصف آن دسته از امور دینی و دنیایی به کار می رود که به سبب داشتن گونه‌ای از زیبایی عقلی، عاطفی، حسی و... می‌تواند با برانگیختن احساس خوشی، رضایت، زیبایی و تحسین در انسان، او را به خود جذب کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۳۶ و ۲۳۷؛ مصطفوی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۲۱ و ۲۱۱).

واژه «احسان»، هم در قرآن: «إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِنَفْسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا...» اگر نیکی می‌کنید به خودتان نیکی می‌کنید و اگر بدی کنید باز هم به خود بدی می‌کنید (اسراء، ۷)؛ و هم در لغت (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۵) مقابل «إِسَاءَةُ» بکار رفته است و از نظر لغوی دو گونه کاربرد دارد: با حرف «الی» که بیشتر با آن به کار می‌رود و نیز با حرف «لام» و «یاء» که در این کاربرد به معنای «نیکی و خوبی کردن به کسی» است و نیز بدون حرف اضافه که مفهوم آن «کار نیکو کردن و نیز انجام دادن نیکو و شایسته یک کار در شکل کامل آن» می‌باشد. بر این اساس، سه معنا را می‌توان برای «احسان» در نظر گرفت؛ معنای نخست انجام دادن کار نیک؛ معنای دوم نیکی کردن به دیگران و معنای سوم انجام دادن شایسته کاری در شکل کامل آن است (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۱۷۹)؛ که در این پژوهش معنای دوم، مدنظر می‌باشد و بر اساس آن پرسشنامه طراحی و ساخته می‌شود.

هنگامی که احسان به وسیله (با) متعدی می‌شود، این را می‌رساند که کسی که به او احسان شده مستحق احسان بوده است و (با) برای الصاق بوده است (عبدالله بن عقیل، ۷۶۹ به نقل از الزیوت، ۲۰۰۲، ص ۲۲)، مانند قول خداوند متعال: «و بالوالدین احسانا» (الاسراء، ۲۳) و نهایت این احسان به اندازه نیاز کسی است که به او احسان شده است؛ مانند آیه ۱۰۰ سوره مبارکه یوسف؛ اما اگر به (الی) متعدی شود افاده «انتهاء غایه» می‌کند و هنگامی که نیکی به فرد مورد احسان می‌رسد، او را کفایت

۱. «وَقَدْ أَحْسَنَ بِي إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ»

می‌کند و این نهایت احسان است مانند آیه ۷۷ سوره مبارکه قصص^۱؛ و اگر به‌وسیله (لام) متعدی شود افاده تعلیل می‌کند (سیوطی، ۹۱۱، به نقل از الزیوت، ۲۰۰۲، ص ۲۲) و این معنا را می‌رساند که شخص محسن با این احسانش مستحق وصف «محسن» می‌شود و کسی که به او احسان شده نیز شایستگی این احسان را داشته است (الزیوت، ۲۰۰۲، ص ۲۲).

برای مفهوم «احسان» تعاریف مختلفی ذکر شده است، در برخی تعاریف بیشتر به جنبه رفتاری آن پرداخته شده است، مانند رساندن نفع و فایده به دیگران (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۲ ص ۱۵۳). کاری که از سر آگاهی و به شکل شایسته انجام گیرد (طبرسی، ۱۴۰۶، ج ۱ ص ۲۴۸) همچنین، انجام دادن هر عملی که به بهترین وجه و بدون عیب انجام شود، هم از جهت استقامت و هم از جهت اینکه جز برای خدا نبوده باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ترجمه موسوی، ج ۴، ص ۲۰ و ۲۹). در برخی تعاریف، بیشتر به جنبه روانی و انگیزشی احسان، توجه شده است، مانند رضایت از سعادت دیگران (بدوی، ۱۹۷۹، ص ۲۰۷) انجام کاری به شکل نیکو و با انگیزه خدایی و رساندن خیر یا سود به دیگری بدون توقع، هرگونه پاداش و جبران کردنی (طباطبایی، ۱۳۷۴، ترجمه موسوی، ج ۴، ص ۲۰ و ۲۹).

در تعاریف دیگر، به شرایط احسان توجه شده است، مانند تعریف حسن بصری که به فراگیری احسان توجه کرده است: احسان آن باشد که شامل همه افراد اعم از دوست و دشمن و مستحق و نامستحق شود و یا تعریف سفیان ثوری که می‌گوید: احسان آن باشد که به آن‌کس احسان کنی که با تو بدی کند، که احسان کردن با آنکه با تو احسان کرده باشد مکافات بود (رازی، ۱۴۰۸، ج ۵ ص ۷۲)؛ و در تعریفی دیگر، احسان تعبیر شده است به نفع رساندنی که انجام دهنده آن و شخص محسن استحقاق حمد و تمجید دارد (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۲۷۰).

آقا جمال خوانساری (۱۳۶۶)، در شرح غررالحکم درباره احسان، می‌نویسد: «بخش اساسی مفهوم احسان، انجام کار خیر بیشتر از حق و خواسته‌ی طرف مقابل است. چنانچه عمل انجام شده درخور حق طرف مقابل باشد عدل است و چنانچه بالاتر از آن باشد احسان است» (ج ۵، ص ۴۲۶). همچنین، در تعریف مفصلی از احسان آمده است: «احسان عبارت است از انجام هر عمل نیکی که

۱. «وَ أَحْسَنَ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ»

نیکی آن آشکار و مورد رغبت، همراه با تقوای نفس است و فرد آن عمل را در جایگاه شایسته‌اش متناسب با ضوابط دینی و به‌عنوان عمل عبادی در قالب خیر جوانحی یا جوارحی و با فضل و بخشش، در راستای سرور و شادی دیگران و تکامل نفس و تقرب به خداوند انجام می‌دهد» (دهقانپور و بخشی، ۱۳۹۴).

احسان در اصطلاح اخلاقی عبارت از آن است که در مقابل بدی نیکی کنی؛ همچنین عرفاء می‌گویند: احسان عبارت از کمال عبودیت و پرستش آفریدگار است خالصاً لوجه الله (ابن سعد، نقل از سجادی ۱۳۷۳، ص ۹۴). صاحب منازل السائرین می‌گوید: احسان اسم جامع نبوی است که جامع ابواب حقایق است و آن عبارت است از عبادت خدا در حال مشاهده انوار ذات احدیت (مصباح الهدایه ص ۳۵۷ نقل از سجادی، ۱۳۷۳ ص ۹۴). در اصطلاحات صوفیه کاشانی آمده است: احسان عبارت از کمال عبودیت و پرستش آفریدگار است خالصاً لوجه الله و آنچه می‌کند با خلوص نیت و به‌قصد عبودیت و تقرب به پروردگار است. (عده ج ۵ ص ۲۸ نقل از سجادی، ۱۳۷۳ ص ۹۴)

اهل معرفت بر اساس مصادیق احسان در قرآن و احادیث، مقام احسان را دارای سه مرتبه می‌دانند. مرتبه اول، همان معنای لغوی و ظاهری آن است که به معنی فعل خیر و عمل نیکی است که شایسته انجام دادن است. مرتبه دوم احسان برگرفته از حدیثی است که پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله و سلم) در توصیف احسان فرمودند که «الاحسانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۲، ص ۱۱۶) احسان در این معنا عبارت از این است که انسان خدای متعال را آن‌گونه عبادت و پرستش کند که گویی او را می‌بیند و به‌بیان‌دیگر عبادت توأم با حضور تام پروردگار انجام شود و بالاخره مرتبه سوم که در عرفان محوریت دارد و با روح کلی حاکم بر عرفان که بیان عالی‌ترین مراتب توحید است سازگار می‌باشد، عبارت از این است که پروردگار و رب خویش را با هر چیز و در هر چیز مشاهده کند. این معنا برگرفته از این آیه شریفه قرآن کریم است که می‌فرماید: «وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى» (لقمان، ۲۲) هرکس در برابر خدا تسلیم شود درحالی‌که نیکوکار باشد، به دستاویز محکمی چنگ زده است. کلمه احسان در این مرتبه معنای نسبتاً جدیدی پیدا می‌کند و اشاره به شهود بی‌واسطه حق در همه مراتب عالم هستی دارد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸، ص ۴۹۹ نقل از فخار نوغانی، ۱۳۹۳).

در ضمن، واژه «محسن»، اسم فاعل از فعل «أَحْسَنَ» می‌باشد. از بررسی آیات و روایاتی که در آن‌ها واژه‌های «محسن»، «محسنین» و «محسنات» به‌کاررفته است، این نتیجه به دست می‌آید که این واژه در دو معنی به‌کاررفته است، یکی در خصوص خیر رساننده و نیکی کننده به مردم که این خیر می‌تواند عملی، روحی و اعتقادی باشد؛ و دیگری در مورد کسی که کارهای نیک و رفتار صالح انجام می‌دهد. البته در اینجا نیز مانند کاربردهای واژه «احسان» معنی کاربرد دوم دربرگیرنده معنی کاربرد نخست می‌باشد، زیرا هرکسی که خیری را به دیگران می‌رساند و به دیگران نیکی می‌کند، این رفتار او فی‌نفسه، عمل صالحی محسوب می‌شود که کاربرد دوم شامل آن بوده و چنین شخصی «محسن» در معنی دوم آن می‌باشد.

۱-۱-۱-۲- معانی و مصادیق احسان در قرآن

طبق بررسی در نرم‌افزار جامع التفاسیر ۳، «حسن» در کنار مجموعه‌ای از اسماء و افعال و مشتقات مرتبط با آن، به‌طور کلی ۱۹۴ بار در ۱۷۷ آیه از ۵۵ سوره قرآن به‌کاررفته است و واژه «احسان» در قرآن به هر سه معنای، انجام دادن کار نیک، نیکی کردن به دیگران و انجام دادن نیکو و شایسته یک کار در شکل کامل آن، به‌کاررفته است که در اینجا به آن‌ها و مستندات مربوط به هر معنی اشاره می‌شود.

۱-۱-۱-۱-۲- احسان به معنای انجام دادن کار نیک

احسان به این معنا، افزون بر کاربرد در حوزه‌های گوناگون ارتباط انسان با دین، انبیا و دیگران، بیش از همه در حوزه ارتباط شناختی، عاطفی و رفتاری انسان با خدا، به‌کاررفته است.

الف) ارتباط با خدا

شماری از آیات، پاره‌ای از باورها، عواطف، گفتارها و رفتارهای انسان را در ارتباط با خدا به مفهوم خاص آن، از مصادیق احسان و «انجام دادن کار نیک» معرفی می‌کند. در برخی از این آیات، اموری چون ایمان به خدا، رسول (صلی‌الله علیه و آله و سلم)، قرآن، آرزوی گرویدن به گروه مؤمنان، از مصادیق کارهای نیک شمرده شده است. (مائده، ۸۵، ۸۳). همچنین در آیاتی، آرزوی کافران هنگام دیدن عذاب برای بازگشت به دنیا و پیوستن به زمره نیکوکاران، گزارش شده است: (زمر، ۵۶، ۵۹). در این دو آیه نیز ایمان به آیات الهی، مصداق احسان معرفی شده و کفر در برابر آن قرار گرفته است.